

“В.З.” послуговувалися у 17 ст. І.Галятовський, А.Радивиловський та інші українські письменники і проповідники. В Україні збірка продовжувала користуватися популярністю також у 18 – першій пол. 19 ст., коли чимало сюжетів з неї перейшло в усну народну творчість, лубочну літературу.

Літ.: Гудзий Н.К. К вопросу о переводах из “Великого зеркала” в Юго-Западной Руси. – К., 1913; Білецький О. Хрестоматія давньої української літератури. – К., 1976.

М.М.Варварцев.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ (Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське) – державне утворення, що постало в Поміанні у 13 ст. на основі союзу литовських князів (фіксується Галицько-Волинським літописом під 1219). Засновником вважають князя Міндовга, який приєднав до Литви Чорну Русь і був урочисто коронований (1253) у Новгородку (центр Чорної Русі; сучасне м.Новогрудок, Білорусь).

Фактором, що прискорив формування литовської держави, стала агресія німецьких рицарів-хрестоносців, які виступали під гаслом християнізації язичників-литовців. Швидкому й інтенсивному зростанню її сприяв занепад давньоруських князівств, спричинений навалом Батия (співвідношення східно-слов'янських та власне литовських земель у складі князівства 1341 було 2,5:1, 1430 – 12:1). Основний масив українських земель приєднано до Литви за князювання Ольгерда. Як хронологія, так і характер цього приєднання й досі залишаються дискусійними. Найвний у ньому елемент загарбання іноді мінімізують антиординським спрямуванням литовської політики та її традиціоналізмом. Ближчою до історичних реалій є думка про договірну природу взаємин між володарями Литви та Золотої Орди, наслідком чого стало створення литовсько-татарського кондомініуму (сумісного володіння), який проіснував до кінця 90-х рр. 14 ст. Про характер взаємин між слов'янським населенням і литовськими князями на початковому етапі литовської експансії фактичні відомості практично відсутні. Втім, ці взаємини, очевидно, не були конфронтаційними з огляду на те, що в устрої молодій державі домінували руські мовно-культурні й суспільно-політичні традиції. Політичний устрій Литви у 14 ст. мав риси діархії – співправління володарів, які княжили у Вільно (нині Вільнюс) і Троках (нині м.Тракай, Литва); лише наприкінці 14 ст. за Вільно закріпився статус столичного міста.

Переломним моментом в історії великого князівства стало укладення князем Ягайлом Кревської унії 1385, якою передбачалося приєднання його до складу Корони Польської та перехід у католицтво Ягайла і всіх мешканців Литви. Згідно з її умовами, у лютому 1386 Ягайло охрестився й став польським королем; невдовзі було здійснено християнізацію Литви – останньої язичницької країни в Європі (за винятком Жемаїті, яку

окаатоличено лише 1413). Однак основний пункт Кревського акта про приєднання не був реалізований: князівство не втратило політичної самостійності. Князь Вітовт за Острівською угодою 1392 став намісником Ягайла у Литві, а з 1395 почав використовувати титул великого князя литовського. Вітовт прагнув цілковитої незалежності своєї держави, однак після поразки у битві 12 серпня 1399 на р.Ворскла мусив відновити унію з Польщею. За Віленсько-Радомською унією 1401 його визнано довічним правителем Литви; лише зі смертю Вітовта мало відбутися повне приєднання князівства, передбачене актом Кревської унії. Тим часом консолідація військових сил Польщі й Литви забезпечила перемогу над німецькими рицарями-хрестоносцями у Грюнвальдській битві 1410. Поразка хрестоносців сприяла зростанню престижу та амбіцій Вітовта, що знайшло свій вияв у Городельській унії 1413, за якою Ягайло погодився на існування ВКЛ як автономного політичного організму. Водночас акт польсько-литовської унії поклав початок уніфікації суспільно-політичних інституцій Польщі й Литви (утворення воеводств і каштеляній, поширення на литовське боярство системи польських гербів тощо). Чинність Городельської унії було підтверджено після смерті Вітовта, коли правителем став Свидригайло Ольгердович (1430). Однак це не поклато край міжособним конфліктам: після замаху на Свидригайла (у ніч з 31 серпня на 1 вересня 1432) його владу узурпував Сигізмунд Кейстутович, який також став жертвою змови 20 березня 1440. Ситуація в країні стабілізувалася за часів великого князя Казимира IV Ягеллончика, який 1447 отримав ще й польську корону. За його правління утвердилася династія Ягеллонів.

Після смерті Казимира IV персональну унію Польщі й Литви було розірвано: великим князем литовським став Олександр Казимирович, а польським королем – його брат Ян I Ольбрахт. 1501, після смерті останнього, обидві держави знову з'єдналися. Це відбувалося й за наступників Олександра – Сигізмунда I та Сигізмунда II Августа. Однак і за єдиного володаря аж до самої Люблінської унії 1569 ВКЛ і Корона Польська фактично залишалися двома окремими політичними утвореннями. На сеймі в Любліні (10 січня – 12 серпня 1569) вони об'єдналися у Річ Посполиту, що означало завершення унійних змагань, започаткованих у Крево 1385. Згідно з актом від 1 липня 1569, Польща й Литва злилися воедино й надалі мали управлятись одним загальнообраним володарем, який коронувався у Кракові як польський король і великий князь литовський. Князівство втратило не лише право на власні сейми та зовнішні зносини, а й будь-яке політичне значення, хоч і зберегло елементи державної окремішності у вигляді власної адміністративної та фінансової системи, армії, урядів, законодавства.

Українські землі в складі ВКЛ спочатку користувалися широкою автономією, зовнішнім виявом якої було карбування власної монети на Київщині й Новгород-Сіверщині в останній третині 15 ст. Елементи централізації, які набрали сили в політиці Вітовта в 90-ті рр. 14 ст., не призвели до викорінення традицій удільності: Литовська держава і в 15-16 ст. будувалася на основі територіально-федеративного принципу, а низка тогочас-

них “земель” користувалася власним правом, закріпленим у спеціальних привілеях, що фіксували норми Вітовтової доби. Наприкінці 15 ст. руські землі Литви стали об'єктом претензій з боку Великого князівства Московського, володарі якого заявляли права на давньоруську територіальну спадщину, посилаючись на генеалогічний зв'язок із давніми київськими князями – Рюриковичами. Ідеологічне протистояння переросло в серію виснажливих війн (1500-03, 1507-08, 1512-22, 1534-37), наслідком яких був, зокрема, перехід Сіверщини під владу Російської держави (фактично – 1503, юридично – 1508). Антитезою московським територіальним претензіям стали теорії польських політиків про право Польщі на руські землі, які, згідно з цими теоріями, нібито здавна входили до складу Корони Польської. На цій підставі до Польщі було приєднано Підляшшя, Волинь, Київщину та Брацлавщину (березень – червень 1569), що стало можливим як через послаблення литовського князівства, втягнутого в Лівонську війну 1558-1583, так і через байдужість української еліти, яка задовольнилася виконанням своїх мінімальних вимог – збереженням станових привілеїв, свободи віросповідання, вживання руської мови в офіційному діловодстві.

Українське населення князівства не зазнавало значних утисків на релігійному ґрунті, литовські володарі були толерантними до православ'я (посилання на релігійні утиски як на причину переходу на бік Москви князів Шем'ячичів і Можайських (1500) або повстання кн. М.Глинського (1508), а також чутки про намагання насильно покатоличити в ті часи Русь не витримують критики). Темпи поширення католицизму на східнослов'янських теренах Литви були досить незначні, а утвердження тут Флорентійської церковної унії 1439 певною мірою формальне, хоч саме воно спровокувало розкол у Київській митрополії (1460). Новостворена після розколу митрополія, що об'єднувала литовсько-руські й галицькі єпископії, з 1467 знову опинилася під контролем Константинопольського патріархату. Особливістю Литви було широке втручання світських осіб у життя православної церкви (т. зв. право патронату). Правова сфера у країні регламентувалася Судебником Казимира IV 1468 і Литовськими статутами 1529 і 1566. Створені у цей час правові норми зберегли свою дієвість до 19 ст.

Основний масив документальних джерел з історії ВКЛ зберігся у складі Литовської метрики – архіві литовської державної канцелярії. Із тогочасних оповідних джерел найбільший інтерес становлять білорусько-литовські літописи.

Літ.: Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892; Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894; Любавский М.К. Литовско-русский сейм. – М., 1900; Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Х., 1902; Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества

Литовского при Ягелло. – К., 1910; Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910; Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине 16 столетия: Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911; Пичета В.И. История Литовского государства до Люблинской унии. – Вильно, 1921; Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – М., 1939, т.2, ч. 1.; Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – М., 1959; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987; Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI века): Очерки истории общины, сословий, государственности. – СПб., 1993; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993–95, т. 4–6; Бычкова М.Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. – М., 1996; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.

О.В.Русина.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО РУСЬКЕ – державне утворення, що охоплювало землі Київського воєводства, Брацлавського воєводства та Чернігівського воєводства, проголошене Гадяцьким договором 1658. Підлягало верховній владі польського короля на правах федеративної частини; разом з Коронаю Польською та Великим князівством Литовським утворювало Річ Посполиту трьох народів. Вища законодавча влада на території ВКР належала виборному парламентові – Національним зборам, а вища виконавча – пожиттєво обраному українськими станами і затвердженому королем гетьману, який виступав одночасно київським воєводою, першим сенатором князівства і старостою чигиринським. Під його командуванням перебували також збройні сили, що нараховували 60 тис. козаків (за пізнішими таємними домовленостями сторін та постановою сейму 1659 – 30 тис.) і 10 тис. найманого війська. Як і у Великому князівстві Литовському, тут встановлювалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія; формувався вищий судовий трибунал. ВКР отримувало право карбувати власну монету та вести самостійну внутрішню політику, однак право на зовнішньо-політичну діяльність Гадяцьким договором 1658 не передбачалося. Сенаторські посади мали право обіймати лише представники православної шляхти. На його території, як і в усій Речі Посполитій, церковна унія підлягала ліквідації, а церковне майно, захоплене раніше унійцями, поверненню православної церкві. Польським військам заборонялося розташовуватися на землях ВКР. Під час воєн польські війська вводилися на територію князівства за погодженням з гетьманом і перебували під його командуванням.

Уже після підписання Гадяцького договору 1658 українське керівництво прагнуло розширити територію ВКР за рахунок введення до його складу